

# opdatering

Årbog for Vardemuseerne  
& Ringkøbing-Skjern Museum

# 2017



**Løgn fra Ende til anden**  
Oksballejrens Leder dementerer Meddelelse om Bordel i Oksbøl  
„Esbjergbladet“ indeholdt i Gaar følgende opsigtsvækkende Meddelelse: „Der hvad vi erfarer, er der i Oksbøl sket en virkelig Forbrydelse“



**H. Sverdrup Sverdrup**  
af Oksbøl, Næst i Danmark  
af Oksbøl og Oksbøl, Næst i Danmark  
af Oksbøl, Næst i Danmark  
af Oksbøl, Næst i Danmark





# opdatering

Årbog for Vardemuseerne &  
Ringkøbing-Skjern Museum 2017

opdatering  
Årbog for Vardemuseerne  
& Ringkøbing-Skjern Museum 2017

© Forfatterne, Vardemuseerne  
& Ringkøbing-Skjern Museum 2018

Redaktion: Christian Ringskou og Tine Lorange

Korrektur: Harriet Ludvigsen

Grafisk tilrettelæggelse: Tine Lorange

Forsidefoto: Niels A. Hansen

Fotos og illustrationer: med mindre andet er angivet  
ved de enkelte fotos og illustrationer tilhører  
billedmaterialet i denne bog Vardemuseerne,  
Ringkøbing-Skjern Museum eller Arkæologi Vestjylland

Alle kort, Danmarks Højdemodel og  
ortofotos: ©Geodatastyrelsen

Skrift: Myriad Pro

Papir: MultiArt Silk 130g

Omslag: 1/s 250g

Tryk: Strandbygaard Grafisk A/S, Skjern

ISBN 978-87-89834-97-9

ISSN 1903-9581



# Kære Læser!

Velkommen til årets opdatering. Det er ottende gang Vardemuseerne og Ringkøbing-Skjern Museum udsender en fælles årbog, der beskriver noget af alt det, der sker på museumsområdet i de to kommuner.

Og som altid er årbogens indhold blandet. Denne gang er der en hel stribe artikler, der er resultatet af 20 antropologistuderendes feltarbejde i maj måned 2017 omkring Hvide Sande. Der er fine portrætter af Skjerns "Kornelius Blisand", Christian Hansen og Vestjyllands "Rembrandt", Christen Lyngbo. Der er artikler om museernes formidling både i landskabet og inde på museerne. Der er artikler om to forskellige flygtningelejre fra tiden

efter Anden Verdenskrig og vi fortsætter byvandringen gennem Ringkøbings gader før og nu. Der er fokus på jernalderens spader og deres rette brug og en artikel om alternativ medicin for hundrede år siden – som nu giver vore dygtige detektorfolk fund fra marken. Og så er der som i de tidligere årgange beretninger fra museumsforeningerne om deres aktiviteter og en oversigtsartikel om årets arkæologiske udgravninger.

Som altid kommer vi langt omkring – selvom vi holder os inden for de to kommuners grænser. Men der er meget historie her i Vestjylland. Og vi bliver ved med at finde nyt om den.

God læselyst

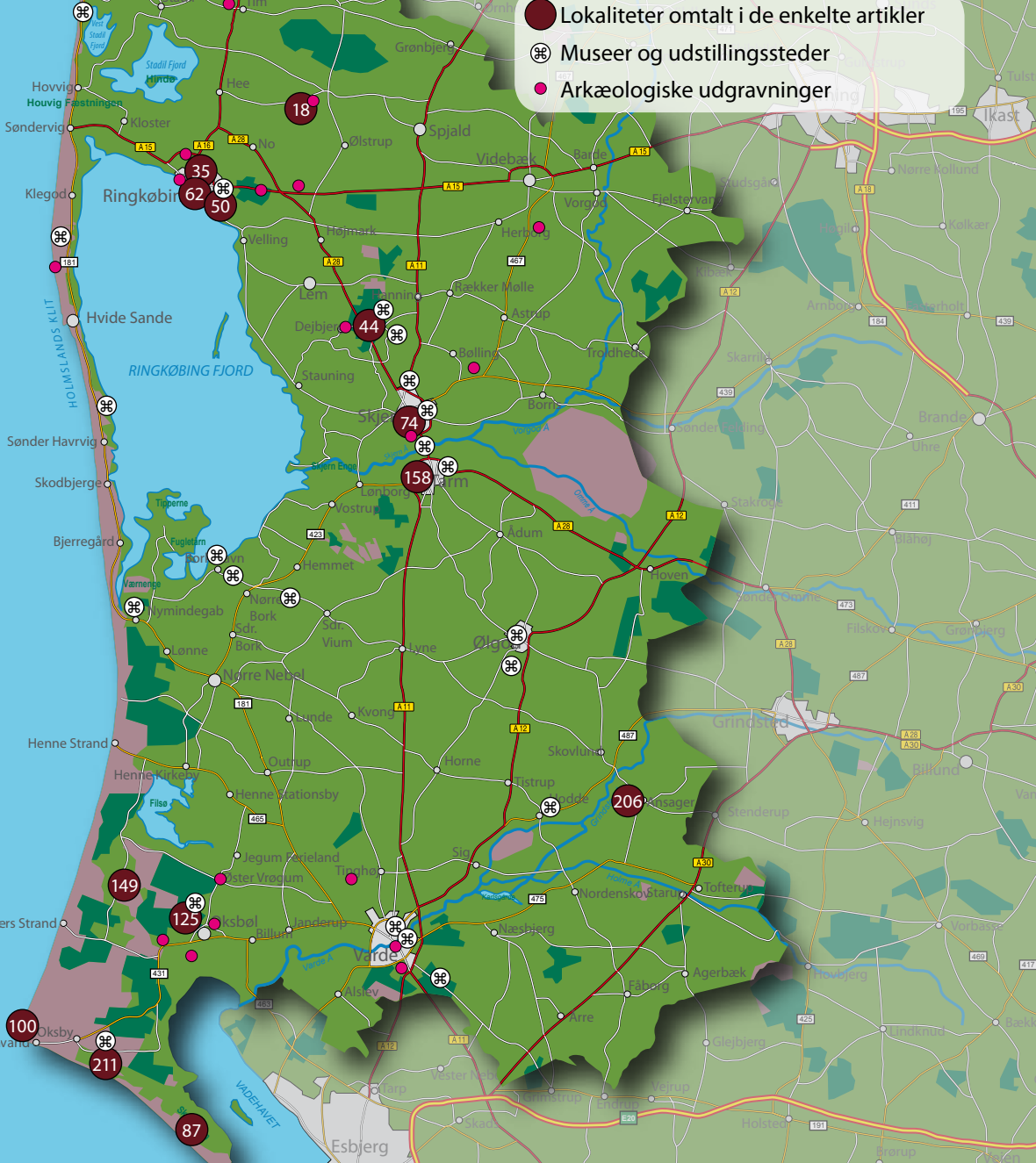
Kim Clausen og Claus Kjeld Jensen



● Lokalteter omtalt i de enkelte artikler

☞ Museer og udstillingssteder

● Arkæologiske udgravninger



# Indhold

- 6** Museumsforeningernes årsberetninger
- 16** Årets gang i ArkVest  
*Af Lene B. Frandsen & Poul K. Jørgensen*
- 18** Lyngsmose Nord  
*Af Palle Eriksen, Torben Egeberg & Per Ole Rindel*
- 24** Huller i jorden  
*Af Henriette Lyngstrøm*
- 35** Ringkøbings middelalderlige byprivilegier  
*Af Anders Bøgh*
- 44** Rakkerpakket i Ringkøbing Amt  
*Af Caroline Larsen*
- 50** Fra Torvet til havnen  
*Af Christian Ringskou*
- 62** "Ja, saadan kan man jo blive ved at mindes"  
*Af Helen Borg*
- 74** Købmand Christian Fabricius Hansen  
*Af Christian Ringskou*
- 87** Fra Strøget til Skallingen  
*Af Daniel Henschen*
- 96** Volta, Galvani, strøm i døde frøer og en kvaksalver fra Frederiksberg  
*Af Lars Chr. Bentsen*
- 100** Blandt sovjetiske krigsfanger og flygtninge i Blåvandlejren  
*Af Harald H. Jepsen*
- 125** At skabe orden i kaos  
*Af John V. Jensen*
- 149** Forsvinde fra mands minde  
*Af John V. Jensen*
- 158** Tarm Stole- og Møbelfabrik i over 100 år  
*Af Christian Lind Thomsen*
- 169** På feltøvelse i Naturens Rige  
*Af Bodil Selmer, Afdeling for Antropologi, Aarhus Universitet*
- 203** Naturens Rige  
*Af Lisbeth Lunde Lauridsen*
- 206** Genstande på et museum  
*Af Holger Grumme Nielsen*
- 211** Punktum, punktum, komma, streg  
*Af Pernille Ø. Sørensen & Anja Høegh*
- 218** Årets udgravninger  
*Af arkæologerne i ArkVest*
- 238** Tidstavle
- 239** Retteblad

# Huller i jorden

## – om træspader, hulbælter og slaggegruber

Af Henriette Lyngstrøm



Langt de fleste træspader er kommet for dagen ved tørvegravning, hvorefter de er overbragt museerne som gaver fra findere og lodsejere. Her er der fundet en dobbeltspade i et lille mosehul ved ejendommen Hedevang i Ådum.  
Foto: Ukendt fotograf. Ringkøbing-Skjern Museum.

Hvert år registreres og snittes tusindvis af huller på arkæologiske udgravninger og arkæologerne er rigtig gode til at overveje, *hvorfor* fortidens mennesker gravede dem: var det for at sætte en stolpe til et hus eller til et hegn? for at begrave en død? eller var det for at hente råstoffer som ler, flint, tørv eller myremalm? Huller i jorden er ikke bundet til en bestemt arkæologisk periode eller til et bestemt kulturelt fænomen. Og man kan næsten ikke forestille sig noget mere alment menneskeligt og hverdagsagtigt end at grave et hul i jorden. Måske er det derfor, arkæologer kun sjældent overvejer, *hvordan* hullerne blev gravet – den gang, i en verden helt uden spader med blade af stål.<sup>1</sup>

### Oldtidens spader

I Danmarks sten-, bronze- og jernalder blev spader udelukkende fremstillet af træ, og de havde, ganske som i dag, en ret profil, hvor bladet fortsatte i en lige linje med skaftet. Skovle, hvor redskabets blad er placeret i en vinkel på mindre end 180 grader i forhold til dets skaft, anvendtes tilsyneladende ikke – ligesom det først var i middelalderen, spaden blev forsynet med en æg af jern.

I oldtiden anvendte man flere forskellige slags træspader, der alle havde det tilfælles, at bladet – set med nutidens øjne – var ganske smalt, hyppigst kun 8-10 cm. Spaden var et redskab til at skære og løsne jord med, ikke til at flytte jord med. Det er også karakteristisk, at oldtidens spader manglede den afsats mellem blad og greb, som nutidens spader har. I sten-, bronze- og jernalder anvendte

man ikke foden, når man gravede. Gravning må primært have været en sag for overkroppens muskler, for først med begyndelsen af vikingetiden begyndte man at fremstille spader med afsats, så man kunne udnytte hele kroppens tyngde i arbejdet.

Fortidens tørvegravere må have fundet mange træspader, men langt de fleste er nok endt på bål og i kakkelovne. Kun et tilfældigt, men ikke helt lille, udvalg kom på museum. Derfor har adskillige træspader hak og skader efter møde med de moderne stålspader.

De fleste træspader er ikke konserverede, men har blot fået lov til at ligge og tørre, så mange er lidt skæve og deres nuværende længde og bredde noget mindre end den var, dengang de blev fremstillet og brugt. Et andet karakteristisk træk er, at de omkring 600 træspader, der i alt er fundet og bevaret i Danmark, befinder sig i påfaldende få af landets museumssamlinger. Et godt eksempel er Museum Midtjylland, der i sin samling har 75 af de i alt ca. 250 T-formede spader. Ringkøbing-Skjern Museum har også en samling, hvor der er registreret mange og meget velbevarede spader fra det tidligere Ringkøbing Museum, mens der i Skjern-Egvad Museums samling kun er få træspader fra oldtiden. I samlingen på Vardemuseerne er der slet ingen. Denne ulige fordeling kan både afspejle moderne aktiviteter og bevaringsforhold i lokalområdet, men også samlingernes grundlæggelsesperiode og indsamlingsstrategi har, sammen med de generelle museumspolitiske forhold, haft stor betydning. Det eneste forhold, som nutidens fordeling af spader med sikkerhed *ikke* afspejler, er de faktiske forhold i oldtiden. For træspader må have været anvendt i alle dele af landet og i alle perioder af oldtiden. Men netop fordi spaderne oftest er løsfund, er de umulige at datere ud fra en arkæologisk kontekst, og ganske få spader er, skønt de fleste er fremstillet af egetræ, daterede med naturvidenskabelige metoder. Dateringen af alle de mange hundrede spader hviler på kun otte <sup>14</sup>C-dateringer, hvoraf halvdelen er foretaget på træspader fundet i området omkring Ringkøbing.

Men på trods af de løsrevne fundsammenhænge og de usikre dateringer, er det alligevel muligt at fravriste de gamle spader en del viden om, *hvordan* man gravede et hul i jorden med en træspade.

### Spader med ét blad

Træspaderne fordeler sig nogenlunde i tre hovedformer: 1) spader med ét blad, 2) spader med to blade og 3) T-formede spader.

Af de tre hovedformer er gruppen af spader med ét blad den mindste, der kun er repræsenteret med knap 50 eksemplarer i samtlige danske museumssamlinger. Heraf ligger én i samlingen på Ringkøbing-Skjern Museum. Formen på spaderne med ét blad varierer meget, for nogle spader har meget brede blade, mens andre har meget lange greb, der kan være afsluttede i knopper eller spidser. Samtidigt kan det ofte være vanskeligt at afgøre, om spaden er en knækket eller er en genanvendt dobbeltspade.<sup>2</sup> Men afslutningen af skaftet kan være med til at afgøre, om spaden er fremstillet og anvendt som en spade med ét blad. Der synes også at være en tendens til, at spaderne med ét blad enten har et bredt blad på omkring 12 cm og en ukarakteristisk overgang mellem greb og blad – eller, at de har et smalt blad på omkring 8 cm og en tydeligere overgang til et meget langt greb. Blandt de længste spader med ét blad er den 152 cm lange spade fra Nauntrup Præstegårds mose på museet i Skive.



*Der synes også at være en tendens til, at spaderne med ét blad enten har et bredt blad på omkring 12 cm eller et smalt blad på omkring 8 cm. Forskellen er her illustreret med to spader fra Skive Museum – SMS 1044Ax504 og SMS 1044Ax171. Fotos: Henriette Lyngstrøm.*



Spaden med ét blad fra Ringkøbing-Skjern Museum – RIM 5999X2143.

Spaden med ét blad fra Ringkøbing-Skjern Museum er 86 cm lang, hvoraf bladet udgør 57 cm. Dens blad er 9 cm bredt og grebet har en omkreds på 11 cm. Med sit lange, smalle blad og skaftets afslutning i en lille knop har den flere træk til fælles med spaderne fra Staarupgårds mose og Hellerupgård, der begge ligger i Nationalmuseets magasiner i Brede.<sup>3</sup>

### Spader med to blade

Af de ca. 300 spader med to blade, der er registreret i alle danske museumssamlinger, ligger 20 på magasinet i Skjern, og hertil kommer, at mindst 11 af de dobbelte spader, der opbevares på Nationalmuseets magasiner i Brede, er fundet i Ringkøbing amt. Det gælder blandt andet de meget lange spader fra Odderup og Gundesbøl mose i Hemmet sogn.<sup>4</sup>



Dobbeltspader er fremstillet af ét stykke træ og har et blad i begge ender af grebet. Her ses et udvalg af de 20 komplet bevarede dobbeltspader på magasinet i Skjern.

Dobbeltspader er fremstillet af ét stykke træ og har blad i begge ender af grebet. De kan være lange, næsten 200 cm, men de fleste er kun lidt mere end halvt så lange. Den længste dobbeltspade ligger i samlingen på Vesthimmerlands Museum i Aars og er 198 cm lang, mens den korteste er den kun 64 cm lange spade fra Ringkøbing-Skjern Museum.<sup>5</sup> Men korte spader kan udmærket have været meget længere, dengang de blev fremstillet og anvendt for første gang, for jo mere træspader bruges, jo kortere bliver de. Dertil kommer, at eksperimentelarkæologiske forsøg har sandsynliggjort, at træspader må spidses for at holde skær. Også denne proces afkorter bladene, ligesom selve jorden og jordens overflade har betydning for, hvor slidte spaderne bliver. Ved en serie forsøg i Sagnlandet Lejre er der gravet med dobbeltspader af egetræ i en græs-dækket, let stenet og meget leret morænejord. Her blev æggen på spadens blad hurtigt flosset, og en spade kunne bruges til at grave 10 huller, 30 cm i diameter og 30 cm dybe, inden den skulle opskærpes. Efter hver skærping var spadens blade afkortet med mindst 2 cm.<sup>6</sup>

Men mens bladernes længde slides, spidses og slides igen gennem den periode, hvor spaden bruges, så er bladernes bredde stort set uændret. For på de fleste dobbeltspader har bladene samme bredde på hele stykket fra greb til æg, så den nuværende bredde må, på trods af sliddet, være spadens oprindelige arbejdsbredde. Tre fjerdedele af alle dobbeltspader har en bladbredde på mellem 8 og 10 cm, mens den sidste fjerdedel af spaderne fordeler sig nogenlunde ligeligt mellem spader med smallere (5-6 cm) blade og spader med bredere (12-13 cm) blade. Længden på dobbeltspadernes greb varierer mellem 13 og 53 cm, så der på nogle er plads til at holde om det med begge hænder. Grebenes omkreds er mellem 8 og 15 cm.

Dobbeltspaderne på Ringkøbing-Skjern Museum har en maksimal bladbredde på 8 til 14 cm og de 18 spader har blade, der er mellem 8 og 10 cm brede, mens de to sidste træspader har henholdsvis 11 og 14 cm brede blade. Grebene på spaderne er mellem 19 og 36 cm lange og





Ved forsøgene med gravning af hulbælter i Sagnlandet Lejre blev de dobbelte spader spidset med en økse for hvert 10. hul for at holde skær. Efter hver skærpning var spadens blade afkortet med mindst 2 cm. Fotos: Henriette Lyngstrøm.

har en omkreds på mellem 11 og 14 cm.<sup>7</sup> To af dobbelt-spaderne i samlingen er <sup>14</sup>C-daterede. Det er den 94 cm lange spade fra Rybjerg mose i Velling sogn, der er dateret til 380 f.Kr. og den 87 cm lange spade fra Holmegård mose i Sønder Lem sogn, der er dateret til 190 f.Kr. En sådan datering til den tidligste jernalder falder godt i tråd med dateringen af tre andre dobbeltspader, der ligger i perioden mellem 840 og 170 f.Kr., mens en mulig halv dobbeltspade fra Blegind er dateret til 440 e.Kr.<sup>8</sup>



### T-formede spader

Af de omkring 250 T-formede spader, der er registreret i alle danske museumssamlinger, ligger 21 på magasinet i Skjern og hertil kommer, at mindst to af de T-formede spader, der opbevares på Nationalmuseets magasiner i Brede, er fundet i Ringkøbing amt. Det gælder den 45 cm lange spade fra Holmegård mose i Nørre Omme sogn og den 50 cm lange spade fra Høstrup mose i Haderup sogn.<sup>9</sup>



*Fem T-formede spader på magasinet i Skjern. Det ses tydeligt, at spaderne er slidt i en U- eller V-form.*

En T-formet spade er, modsat de to andre spadeformer, et sammensat redskab, der består af tre dele: et blad, et håndtag samt en eller flere små trætappe, der holder stykkerne sammen. De små trætappe er sjældent bevarede, men hullerne i bladene viser, at deres tværsnit har været kvadratisk, rektangulært eller cirkelrunt, og at de

har været mellem 1 og 1,5 cm i diameter. Ingen trætappe er bevarede i samlingen på Ringkøbing-Skjern Museum, men det er tydeligt, at mindst én spade har været holdt sammen med to tappe.<sup>10</sup> De T-formede spaders blade er fremstillet af ganske tynde og op til 70 cm lange træplader, hvor de fleste er omkring 9 cm brede. Bladet er bredest lige



*T-spader består af mindst tre dele: blad, greb og en eller flere små trætappe, der holder delene sammen. De små tappe er, som her på en spade fra Aalborg Historiske Museum, sjældent bevaret. Denne spade har nummer 864 i Regnar Pedersens samling. Foto: Henriette Lyngstrøm.*



*Blad og greb på den T-formede spade, RIM 5568X1, der har været holdt sammen af to små trætappe. Tappene er væk, men hullerne ses stadig.*



*RIM 2909 er en af de spader, hvis skaft er fortykket omkring midten.*

under grebet men holder nogenlunde den samme bredde hele vejen mod æggen, hvor den er spidset eller slidt til en U- eller V-formet æg, mens den modsatte ende er udformet, så håndtaget kan fastgøres. Når håndtagene på T-formede spader er bevarede, er de mellem 26 og 44 cm lange og har en omkreds på mellem 6 og 10 cm. Lange håndtag modsvarer ikke nødvendigvis lange blade, hvilket naturligvis kan være resultatet af slid ved brug og skærpning. Nogle håndtag er helt lige, mens andre er let krumme, og de fleste er tydeligt mærket af hænders slid.

De blade til T-formede spader, der er komplet bevarede i Ringkøbing-Skjern Museums samling, er mellem 39 og 58 cm lange, og grebenderne er på alle spader tilnærmelsesvis rektangulære og indsnævrede, så håndtaget kan hvile på bladets skuldre. Den smalleste spade er 7 cm bred og den bredeste 11 cm. På syv af de T-formede spader er hele håndtaget, eller en meget stor del af det, bevaret. De komplette håndtag er mellem 31 og 42 cm lange og har en omkreds ved grebet på mellem 7 og 10 cm. På undersiden af enkelte håndtag er der skåret en fordybning, hvor håndtaget kan hvile på bladet, ligesom håndtaget kan være markant kraftigere omkring dets midte. Begge dele kan have været med til at stabilisere spaden under arbejdet. To T-formede spader er <sup>14</sup>C-daterede. Det er spaden fra Holmegård mose i Nørre Omme sogn, der er dateret til 510 f.Kr. og spaden fra Høstrup mose i Haderup sogn, der er dateret til 400 f.Kr.<sup>11</sup>

## Huller i jorden

I undersøgelsen af, hvordan spaderne blev brugt til at grave huller med, spiller menneskets viden og kunnen i fortiden en stor rolle. I denne sammenhæng refererer begrebet viden til graden af kendskab til råstoffer, jordbund, redskaber og til organisering af den operative kæde, hvorved arbejdsprocessen udføres. Viden er ofte kendetegnet ved at kunne ekspliciteres, forklares og formidles, mens kunnen relaterer de praktiske, fysiske og motoriske aspekter af arbejdsprocessen. Kunnen kan deles i mental kunnen, der omfatter individets evne til at analysere og korrigere arbejdsprocessen, og motorisk kunnen, der omfatter individets fysiske styrke, koordinationsevne og håndværksmæssige præcision. Kunnen adskiller sig således fra viden ved at være intuitiv og ved at skulle øves igen og igen for at opnå en overensstemmelse mellem det forestillede og det faktiske mål.<sup>12</sup>

Gravning af et hul i jorden må betragtes som en enkel arbejdsproces, der kræver forholdsvis lav grad af både viden og kunnen og kan derfor være udført af en meget stor del af de mennesker, der levede i Danmarks sten-, bronze- og jernalder. Processen krævede dog en vekslende grad af motorisk kunnen alt efter jordens beskaffenhed og hullets størrelse og dybde. Desuden skal det heller ikke underkendes, at anlægsarbejder som grøftegravning, grubegravning og gravning af huller til forskellige konstruktioner kan have krævet en vis viden, skønt denne viden ikke nødvendigvis har været knyttet til selve gravningen af hullet, men til et kendskab om hvor hullet skulle graves og et kendskab til dets form, diameter og dybde. Kendskabet til både det simple operative skema for gravning af et hul og kendskabet til de mere komplicerede operative skemaer, hvor huller i jorden indgik i komplekse arbejdsprocesser, må i fortiden være blevet indlært som en integreret del af dagligdagens aktiviteter ved observation og imitation. Man må også formode, at andres og egne erfaringer har spillet en betydningsfuld rolle. Og selv inden for det helt enkle operative skema må der have eksisteret en gensidighed

mellem graveproces og det individ, der gravede. Det var i denne gensidighed, valget af spade indgik, og den næsten standardiserede variation i former og størrelser tyder på, at redskabets form afspejler mere end en tilfældighed. Man fornemmer, at den, der fremstillede spaden, havde en klar forestilling ikke alene om spadens funktion som redskab men også om det individ, der skulle anvende redskabet. Man tilstræbte sandsynligvis en bestemt tyngde, længde og bredde på spadernes blade og greb alt efter, hvilken arbejdsopgave spaden skulle anvendes til. Ganske som dimensionerne kan være afpasset den, der skulle grave med spaden.

Så med de individuelt fremstillede træspader og med de individuelt gravede huller er der en enestående mulighed for at studere et meget bredt udsnit af fortidens befolkning helt ned på individniveau. Men hertil kræves anlæg, hvor der stadig kan iagttages detaljer i gravearbejdet. Huller, der er gravet i en let fugtig og forholdsvis ensartet jord, giver de bedste forudsætninger for, at spadestik kan bevares. Den ofte sandede jord i Vestjylland med dens tusindvis af hulbæltehuller og slaggegruber udgør et ideelt potentiale for at undersøge, hvordan man gravede et hul.

### Huller i hulbælter

Et hulbælte er en lang bane af huller, der er ca. 30 cm i diameter og ca. 40 cm dybe. Hvert bælte er mellem 3 og 4 m bredt, svarende til syv, otte eller ni huller, selvom dele af hulbælterne kan være smallere og kun bestå af tre, to eller én række huller.<sup>13</sup> Det længste hulbælte, der hidtil er udgravet, er Risum Østergård i nærheden af Holstebro. Det er 2,3 km langt.<sup>14</sup> De fleste hulbælter ligger i lige linjer gennem landskabet, mens færre synes gravet i relation til en samtidig bebyggelse. De fleste hulbælter er fundet i Jylland, sandsynligvis fordi bevaringsforholdene er bedre her end på øerne, og de er svære at datere, skønt der i enkelte huller er fundet skår af lerkar, der dateres til den allertidligste jernalder: omkring år 400 f.Kr. Så ikke alene befinder de



*En række snittede huller i hulbæltet ved Brændgaards Hede, 15 km nordøst for Ringkøbing.<sup>15</sup>*

bevarede hulbælter og spader sig i nogenlunde de samme landsdele. De er også dateret til nogenlunde samme tid.

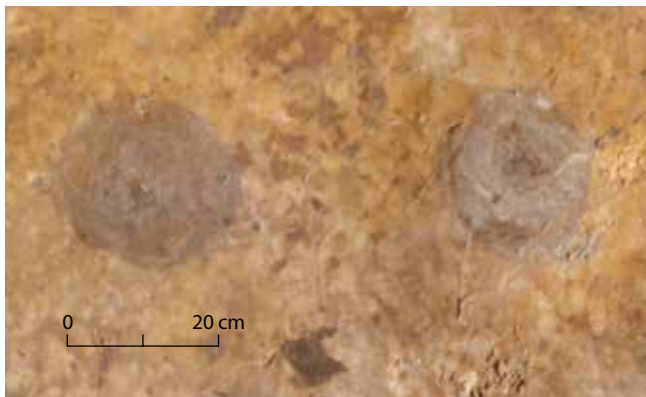
Arkæologerne har hidtil koncentreret sig om årsagerne til, hvorfor de tusindvis af huller blev gravet, og her har forslagene været mange: måske var det som forsvar, kontrol af færdsel, færreste, territoriale markeringer eller rituelle grænser. Men her vil vi noget andet. Her vil vi se på, hvordan gravearbejdet er udført. Hulbælterne synes at være gravet i sektioner på omkring 3 eller 4 m, hvor hullerne i hver sektion kan være gravet af samme individ i et autonomt mønster, der må have udviklet sig i løbet af arbejdsprocessen. På den måde er hullerne både et udtryk for et individs personlige graveproces og for et komplekst organiseret arbejde udført af en hel gruppe af mennesker, hvor områderne mellem sektionerne afspejler to individers samarbejde.

I de enkelte hulbælter kan hullerne være gravet i mange forskellige størrelser og med mange variationer i afstanden mellem dem, både inden for den enkelte sektion og sektionerne imellem. Og selvom hullernes form kun er



registreret detaljeret i fladen på få hulbælter, så beskrives den oftest som cirkulær eller oval. Men på enkelte hulbælter er det muligt at gøre supplerende iagttagelser. På hulbæltet ved Lystbækgård mellem Torsted og Ulfborg,<sup>16</sup> havde flere af hullerne et seks-, syv- eller ottekantet omrids, der er sammensat af lige forløb på op til 15 centimeters bredde og på hullerne i hulbæltet ved Hvidehus 6 km øst for Ringkøbing,<sup>17</sup> hvor de lige forløb langs hullernes kant var mellem 8 og 10 cm lange.<sup>18</sup> Disse kanter må repræsentere spadestik og dermed spadebladenes maksimale bredde.

Det dobbelte hulbælte, der omkranser en samtidig bebyggelse fra den ældste jernalder på Brændgaards Hede, er også interessant.<sup>19</sup> For ovenpå det inderste hulbælte, der er 214 m langt og består af rækker med mellem fem og syv huller, blev der fundet et 37 cm langt fragment af en træspade. Stykket er fremstillet af en ganske tynd, 1,2 cm, træplade, der er op til 7,5 cm bred i den ene ende og holder nogenlunde samme bredde hele vejen mod æggen, der er slidt i V-form. Fragmentet ligner bladet fra en T-formet spade, så måske er i hvert fald nogle af de mange tusind huller i hulbælterne gravet med T-formede spader.<sup>20</sup>



To huller i hulbæltet ved Hvidehus, hvor de lige forløb langs hullernes kant var mellem 8 og 10 cm lange.



Spadefragmentet, der blev fundet i forbindelse med det indre hulbælte på Brændgaards Hede RSM 10010X1012 ses sammen med to T-formede spader. Det er spadefragmentet øverst. Ligheden er stor.

### Huller under jernudvindingsovne

Mere end et halvt årtusind efter hullerne om Brændgaards Hede blev gravet – i tiden mellem 150 og 500 e.Kr. – anvendte bønderne i Vestjylland en slaggegrubeovn, når de fremstillede jern af den lokale myremalm. Slaggegrubeovnen bestod af en cylindrisk lerskakt, der var bygget henover et hul i jorden. Hullets omkreds var omtrent cirkulært, mellem 40 og 60 cm i diameter og op til 70 cm dybt.<sup>21</sup> Når ovnen tændtes, var hullet proppet med halm eller et andet plantemateriale, og skakten fyldt med glødende trækul og ristet myremalm. Under udvindingen steg temperaturen i den nederste del af skakten til omkring 1300° C, hvor slaggen smeltede og fyldte hullet under ovnen. Jernet, der blev tilbage i skakten, anvendte jernalderbønderne til redskaber og våben, men slaggen blev liggende i jorden som en afstøbning af det gravede hul.

En sådan afstøbning kan veje flere hundrede kilo, og på dets sider kan man under heldige omstændigheder se aftryk af spadestik. På jernudvindingsspladsen i Snorup er der flere eksempler på spadestik, der er omkring 8 cm brede, mens de på pladsen i Hessel, nordøst for Varde<sup>22</sup> er

mellem 7 og 9 cm brede. Mellem stenene i kirkegårdsdiget i Tistrup nord for Varde ligger der ikke færre end 428 slagger fra jernalderens jernudvindingsovne. Man ved ikke, hvorfra slaggerne kommer, men særlig langt er de næppe transporteret. 33 af disse slagger er næsten komplette afstøbninger af huller. Da slaggerne indgår som en del af digets konstruktion, er det ikke muligt at se, hvor dybe hullerne har været gravet, men det er tydeligt, at de har haft en diameter på mellem 40 og 60 cm, og på nogle af slaggerne er der meget tydelige aftryk af spadestik, der er 11 cm og 9 cm brede.<sup>23</sup>

Jernudvindingsprocessen udførtes for at fjerne malens silikater og det oxygen, der kemisk er bundet til jern i myremalm. Derfor skulle temperaturen i jernudvindingsovnen være så høj, at slaggen smeltede, men det var en balancegang, fordi temperaturen heller ikke måtte blive så høj,



*Nogle huller under jernudvindingsovnene er tydeligvis udvidet med en smal kant hele vejen rundt langs hullets bund. Her på et aftryk af et hul, der var gravet under en af ovnene i Hessel. Foto: Henriette Lyngstrøm.*



*Hullerne under jernudvindingsovnene blev under udvindingsprocessen fuldt med slagge. Under heldige forhold kan man på afstøbningerne se mærker efter de spadestik, der blev taget for at grave hullet. Her afstøbninger af de huller, der blev gravet på jernudvindingspladsen ved Hessel.*





Kirkegårdsdiget ved Tistrup kirke er delvist bygget af slagge fra huller under jernudvindingsovne. Det er tydeligt, at hullerne har haft en diameter på mellem 40 og 60 cm og på nogle af slaggerne er der meget tydelige aftryk af spadestik, der er 11 cm og 9 cm brede. Foto: Henriette Lyngstrøm.

at jernet blev ødelagt.<sup>24</sup> Dertil kommer, at slaggeafsmeltningen ikke måtte ske for hurtigt, for så risikerede man, at slaggen blokerede skaktens luftindtag og reduktionsprocessen ophørte. Halmen i gruben under ovnskakten fungerede derfor som en tempostabilisator, fordi slaggen kun gradvist brændte gennem halmen og løb ned i gruben.

I jernudvindingprocessen var gravningen af hullet således en del af en kompleks operativ kæde, hvori der indgik specialiseret viden om både kemiske og fysiske reaktioner. Men isoleret set kan gravningen af hullet også ses som udtryk for en vis grad af viden, da der til nogle slaggegrubeovne er gravet et let konisk hul og til andre et hul, hvor bundens sider udvides med en smal kant. Disse forskelle kan skyldes viden om forskelle i råstof eller forskelle i den måde, man drev ovnene på, men også, at smeltemestrene var oplært i forskellige håndværkstraditioner.

Det er en meget stor del af det arkæologiske kildemateriale, der består af huller i jorden og det er mønstrene af disse huller, som arkæologerne fortolker som fortidens gravpladser, bopladser og produktionsanlæg. Men hullerne udgør også et kildemateriale i sig selv, når man undersøger, *hvordan* de blev gravet. Og da huller i jorden ikke er bundet til en bestemt arkæologisk periode eller til et bestemt kulturelt fænomen, kan de undersøges med hele arkæologiens kronologiske dybde og sociale bredde. Ved at se nærmere på både huller og de spader, som man gravede dem med, har man en enestående mulighed for at studere forhistoriske arbejdsprocesser og dermed også den viden og kunnen, som et meget bredt udsnit af fortidens befolkning besad.

Henriette Lyngstrøm kan kontaktes på [lyngst@hum.ku.dk](mailto:lyngst@hum.ku.dk)

## Noter

1. Denne artikel er skrevet med en stor tak til museumsinspektørerne Tine Lorange og Torben Egeberg, der begge har hjulpet mig med svar på mine mange spørgsmål. En særlig tak til museumsinspektør Christian Ringskou, der beredvilligt og effektivt hjalp mig, da jeg arbejdede i magasinet i Skjern i maj 2016, og som efterfølgende sendte mig – mål på og billeder af – endnu flere spader.
2. I Ringkøbing-Skjern Museums magasiner ligger mindst to fragmenterede spader, som det ikke er muligt at afgøre om er spader med ét blad eller dobbeltspader. Det er spaderne med museumsnumrene RIM 7494X70 og RIM 7494X71.
3. Spaden fra Nauntrup Præstegårds mose har museumsnummer SMS 1044A x171 og spaderne fra Staarupgårds mose og Hellerupgård har museumsnumrene NM A 22822 og NM C 25891.
4. Spaderne NM A 11898, A 11899 og C 30281 fra Odderup er 163-170 cm lange og NM C 30281 fra Gundesbøl mose i Hemmet sogn er 171 cm lang.
5. Det er spaden RIM 1179, der kun er 64 cm lang. Man kan læse mere om dobbeltspaderne i Henriette Lyngstrøm: Hvad er det? – tid, sted og anvendelse for en samling trægenstande på museet i Skive. *Skivebogen* 2017.
6. Forsøgene er beskrevet i Henriette Lyngstrøm: Gådefulde baner med tusindvis af huller. *Fund & Fortid* 2015, nr. 2/3, s. 66-70.
7. Til sammenligning er bladet på en moderne havespade ca. 20 cm bredt og dens greb ca. 10 cm i omkreds.
8. Spaden fra Rybjerg mose har museumsnummer RIM 747 og spaden fra Holmegård mose RIM 4285. Dateringerne er publiceret i Grith Lerche: Radiocarbon Datings of Agricultural Implements in "Tools & Tillage" 1968-1995. Revised Calibrations and Recent Additions. *Tools & Tillage* Vol. VII:4, 1995, s. 172-205.
9. Henriette Lyngstrøm: T-formede træspader – form og funktion. *Midtjyske fortællinger* 2016, s. 101-112.
10. Spaden har museumsnummer RIM 5568X1.
11. Spaden fra Holmegård mose har museumsnummer NM 765-1944 og spaden fra Høstrup mose NM 1007-1943. Også disse dateringer er publicerede i Grith Lerche 1995.
12. Begreberne *kunnen* og *viden* er blandt andet behandlet i Mikkel Sørensen: Hvordan ser vi læreprocesser i forhistorien? – en introduktion til metodologier fra den franske skole og den litiske forskningstradition. I: Henriette Lyngstrøm (red.): *Mester eller lærling? Læringsprocesser identificeret i materiel kultur. Arbejdsrapport fra det syvende seminar i netværket Smedens Rum*. Arkæologiske Skrifter 12. København 2014, s. 5-18.
13. Palle Eriksen & Per Ole Rindel (red.): *Hulbælter – Forsvarsanlæg fra ældre jernalder*. En længe ventet publikation af alle, indtil videre kendte hulbælter i Danmark forventes at udkomme i 2018.
14. Palle Eriksen & Esben Schlosser Mauritsen: Hulbælter – en "ny", lang og farlig type anlæg fra ældre jernalder. *opdatering* 2011, s. 161-168. Et af de meget lange hulbælter er beskrevet i Bo Steen: Stolpehulbæltet ved Risum Østergård. *Holstebro Museums Årsskrift* 2005, s. 15-27.
15. Udgravningen har j.nr. RSM 10.020, og fandt sted i 2008-2010. Esben Schlosser Mauritsen: Brændgaards Hede. A settlement surrounded by pit zone fortifications from the early Pre-Roman Iron Age in Denmark. I: Michael Meyer (red.): *Haus – Gehöft – Weiler – Dorf. Siedlungen der Vorrömischen Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa*. Berliner Archäologische Forschungen 8. Berlin 2010, s. 259-276.
16. F&F 180414-87 (Ringkøbing amt, Hind herred, Torsted sogn). Ringkøbing Museum j.nr. RIM 7008 og Ringkøbing-Skjern Museum RSM 10.512. Undersøgelser 1991, 2000, 2007 (heraf en uges seminar-gravning) og 2013. Udgravningsansvarlige: Palle Eriksen, Ringkøbing Museum (1991, 2000, 2007) og Per Ole Rindel, Københavns Universitet (2000, 2007) og Esben Schlosser Mauritsen (2013). Undersøgelserne i 2000 og 2007 blev støttet økonomisk af Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond. Palle Eriksen & Per Ole Rindel: Lyngsmose og Lystbækgård – et Borromoseanlæg og Cæsars liljer i Vestjylland. *Fram. Fra Ringkøbing Amts Museer* 2001, s. 9-21.
17. F&F 180412-316 (Ringkøbing amt, Hind herred, Sønder Lem sogn). Ringkøbing-Skjern Museum j.nr. 10.423. Undersøgelse 2013. Daglig udgravningsleder Poul Krogh Jørgensen.
18. Et af de kantede huller på Lystbækgård er afbildet i Palle Eriksen & Per Ole Rindel 2001, s. 17.
19. En plan over udgravningen med det karakteristiske dobbelte hulbælte kan ses i Eriksen & Mauritsen 2011, s. 164.
20. Tak til museumsinspektør Esben Schlosser Mauritsen, der henledte min opmærksomhed på, at spadefragmentet var fundet ovenpå hulbæltet. Man kan læse mere om både bebyggelse og om de to hulbælter i Esben Schlosser Mauritsen 2010.
21. Jernudvindingsovnenes dimensioner og adskillige slaggeblokke er afbildet i Olfert Voss: Snorup. Et jernudvindingsområde i Sydvestjylland. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1993, s. 97-111. Jernudvindingsprocessen og slaggegrubeovne er endvidere nøje beskrevet i Henriette Lyngstrøm: På sporet af en god historie – Robert Thomsen, stålværket i Varde og det gamle jern. *opdatering* 2011, s. 169-175.
22. Udgravningen har j.nr. VAM 1589, og er kort beskrevet i Lene B. Frandsen: Årets arkæologi. *opdatering* 2009, s. 76.
23. Slaggerne i diget omkring Tistrup kirkegård er talt og beskrevet den 8. august 2017. Tælles de fra vest mod øst er der tydelige spadestik på blandt andet nr. 45 (11 cm brede) og nr. 275 (både 8 og 9 cm brede).
24. Jernudvindingsprocessen er blandt andet beskrevet i Henriette Lyngstrøm: *En meget mærkelig mand. Jernforskeren Robert Thomsen*. Varde/Højbjerg 2015, s. 12.